

Олександр Кортаєв
(Кривий Ріг)

**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС-КДБ ПРОТИ
«БУЗУВІРСЬКОГО» СОЮЗУ П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ УРСР
(1940-ві – 1950-ті рр.)**

У статті йдеться про секретні заходи НКВС-КДБ, проведені задля ліквідації Всеукраїнського союзу ХЄВ в період легалізації релігії в СРСР (1940-ві – 1950-ті рр.).

Ключові слова: КДБ, християни євангельської віри (п'ятидесятники), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.

The article deals with the secret measures taken by the NKVD-KGB to eliminate the All-Ukrainian Union of Evangelicals during the period of legalization of religion in the USSR (1940s – 1950s).

Keywords: KGB, Christians of the Evangelical Faith (Pentecostals), Evangelical Christian Baptists (ECB), Soviet state security agencies, intelligence and operational activities.

Перша община п'ятидесятників (християн євангельської віри, далі ХЄВ) у СРСР була заснована, за сприянням місії Пентекостал (з англ. «П'ятидесятники», суч. «Асамблеї Божі», США) 12 листопада 1921 р. у Одесі, репатріантами зі США на чолі із І. Воронаєвим.

Друга община була організована ними у 1922–23 рр. у с. Казанка на Криворіжжі. Повертаючись до СРСР через Болгарію, І. Воронаєв познайомився з мешканцем с. Казанки військовополоненим баптистом – Ільїним і виклав йому суть вчення п'ятидесятників, яке той прийняв і в свою чергу познайомив із ним Казанківську общину баптистів. Звідти вчення ХЄВ поширилося на общини Миколаївського округу і далі на південь. До 1929 р. общини Союзу ХЄВ нараховували вже близько 30 тис. віруючих із 4 республік СРСР [9, арк. 132].

1929-й р. став «роком великого перелому на всіх фронтах соціалістичного будівництва» [17, с. 1], у тому числі і на релігійному. Церква стала прямо називатися «контрреволюційною організацією», яка здійснює «відкриту боротьбу з радянською владою під релігійним прапором» [6, арк. 3, 4]. Тому керівництво Союзу ХЄВ на чолі з І. Воронаєвим було заарештоване, Союз розігнаний, а рядові члени його церков перейшли у «глибоке підпілля» [9, арк. 212-214]. Центр даного підпілля перемістився до с. П'ятихатки Дніпропетровської області. Його очолили старші пресвітери ХЄВ Г. Понурко та Д. Пономарчук [8, арк. 164-165]. Маючи право рукопокладання

церковних служителів, Г. Понурко та Д. Пономарчук могли швидко відродити знищений Союз ХЄВ. Для недопущення цього їх почали активно розробляти органи ОДПУ. Результатами цієї розробки стали 4 кримінальні справи на Г. Понурко, за якими він відбув 18 р. концтаборів та 3 кримінальні справи на Д. Пономарчука.

Окупація України німцями перервала смугу терору і дозволила офіційно відродити Союз ХЄВ в новій назві «Єпископальна церква християн євангельської віри» з одночасним перейменуванням звання старшого пресвітера в єпископа, що було більш звичним для німецької окупаційної влади. Єпископами були обрані Г. Понурко та Д. Пономарчук, які у 1943 р. возвели у цей сан П. Бідаша (пресвітера П'ятихатської общини) та П. Шокала (пресвітера Карнаватської общини). Ними було організовано 4 адміністративно-територіальні відділи: П'ятихатський (О. Бідаш), Дніпровський (Д. Боюн), Кам'янський (Д. Пономарчук), Олександрійський (Д. Труханов), за кожним із яких були закріплені общини у відповідності до їх територіального розміщення [9, арк. 16-21].

Криворізька єпархія входила до П'ятихатського адміністративно-територіального відділу, складалася з Криворізького, Апостолівського, Нікопольського, Томаківського і Широківського районів (близько 1 тис. членів) та очолювалась єпископом П. Шокало [13, арк. 38]. Пилип Павлович Шокало народився 1903 р. у с. Лозоватка, Криворізького району, Дніпропетровської області у сім'ї селянина-бідняка. Увірував у 1924 р., а у 1928 р. був вже обраний керівником Лозоватської общини ХЄВ, якою і керував до розпаду Союзу ХЄВ у 1930 р. З відродженням Союзу, був обраний на пресвітерське, а згодом і на єпископське служіння [12, арк. 34-36].

На останніх етапах війни ставлення Й. Сталіна до церкви різко змінилося. 14 вересня 1943 р. ним була утворена Рада у справах Російської православної церкви, а 19 травня 1944 р. – Рада у справах релігійних культур (РСРК) для неправославних організацій, які очолили Г. Карпов та І. Полянський відповідно. Вони поєднували свої посади у НКВС із головуванням у Радах, що свідчило про пряму підконтрольність цих Рад НКВС [14]. Як зауважував сам І. Полянський, РСРК «у своїй роботі керується марксистсько-ленінським вченням про релігію», а першочерговим завданням ставить створення підконтрольних їй духовних центрів з метою здійснення на них «впливу» [1, с. 517-520].

Саме тому на базі вже підконтрольного радянській владі союзу християн-баптистів було вирішено створити єдиний центр для усіх християнських течій неправославного характеру в СРСР, які мали до нього «влитися», – Всесоюзну раду євангельських християн баптистів (далі – ВРЄХБ), та підпорядкувати його діяльність РСРК.

Згідно із цілком таємною директивою № 157 від 12.12.1944 р. за підписом В. Меркулова республіканські НКДБ та їх обласні управління мусили проводити роботу, спрямовану на об'єднання общин ЄХ і Б під егідою ВРЄХБ і введення інституту старших пресвітерів (агентів НКВС) [4, арк. 223-224].

Для того, щоб справа рухалася швидше РСРК заборонили реєструвати ті релігійні общини, які не визнали над собою влади ВРЄХБ та не увійшли до складу очоленого нею союзу – Всесоюзної спілки євангельських християн і Баптистів (далі ВСЄХБ). Протестантські культи, що не «влилися» до ВСЄХБ, визнавалися «бузувірськими» та «антирадянськими» і реєстрації не підлягали, стосовно них РСРК відразу передавав дані до НКВС для притягнення керівників до кримінальної відповідальності [1, с. 520-521]. Аналіз документації радянських спецслужб дає підстави стверджувати, що усі члени ВРЄХБ були агентами НКВС [5, арк. 121; 7, арк. 200; 13, арк. 51 зв., 145 зв., 146].

Водночас органи НКВС почали проводити роботу на влиття церков, що відкрилися в період німецької окупації до ВРЄХБ. Згідно із директивою НКДБ УРСР № 943/2 від 17.03.1944 р., обласні управління НКВС мали заарештувати усіх протестантських керівників, які співпрацювали із німцями, і замінити їх своїми людьми. Тому 4 квітня 1945 р. було заарештовано єпископа Союзу ХЄВ Г. Понурко, а на його місце поставлено єпископа Д. Пономарчука, який повів роботу на входження Союзу ХЄВ у ВСЄХБ, результатом якої стало підписання 24 серпня 1945 р. так званої «серпневої угоди» про об'єднання. На основі даної угоди общини Союзу ХЄВ та ВСЄХБ частково корегували своє віровчення і на «братських» умовах утворювали один єдиний Союз ВСЄХБ з керівним центром у Москві (голова Я. Жидков). До складу керівного центру повинні були увійти також представники ХЄВ, але на справді цього не відбулося. Керівництво ВСЄХБ, користуючись зв'язками з НКВС, та за допомогою уповноважених РСРК, почало відсторонювати керівників ХЄВ, замінюючи їх «своїми» кадрами [10, арк. 134-136].

Такі дії викликали протест з боку колишнього керівництва ХЄВ, що вилилося у створення опозиції, лідером якої став єпископ ХЄВ П. Бідаш. Саме він розпочав роботу по звільненню общин ХЄВ з-під впливу НКВС та ВСЄХБ з метою подальшої самостійної реєстрації Союзу. У цій справі його підтримав єпископ Криворізького єпархіального округу П. Шокало, в обов'язки якого входило наставляти служителів Криворізької єпархії формально підходити до об'єднання із ВСЄХБ і продовжувати відправлення богослужінь за догматами ХЄВ, а не ВСЄХБ. Паралельно із цим, ними проводилася робота по відродженню нелегального центру ХЄВ у с. П'ятихатки, що

стало відомо органам НКВС, які для припинення їх діяльності, у вересні 1945 р. розпочали централізовану агентурно-оперативну справу «Пророки», результатом якої став арешт 18 членів верхівки активу підпілля ХЄВ. За рішенням Особливої наради НКВС П. Бідаша та П. Шокала за антирадянську діяльність було засуджено до 10 р. концтаборів [13, арк. 275; 18, арк. 82].

Звільнившись раніше ніж П. Шокало з таборів через хворобу (1955 р.), П. Бідаш продовжив боротися за самостійну реєстрацію Союзу ХЄВ в органах державної влади. У цьому його ще більше укріпила хрущовська «відлига». Ним, як єпископом Союзу ХЄВ особисто, та від імені общин, які він представляв, на основі ст. 124 Конституції СРСР, яка гарантувала свободу відправлення релігійних культів усім громадянам СРСР, та інших документів були направлені чисельні звернення до уповноважених РСРК (по Дніпропетровській області – П. Зуєва, України – П. Вільхового, СРСР – І. Полянського), а також до голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна, голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова і навіть до самого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова з проханням зареєструвати Союз ХЄВ.

Відповідь не примусила на себе довго чекати. Органами КДБ була швидко розроблена агентурно-оперативна операція «Фанатики», за якою планувалося схилити П. Бідаша до співпраці з КДБ, а у разі його відмови – компрометувати перед одновірцями. Виконавцями даної операції виявилися його найближчі друзі: колишній голова союзу ХЄВ Г. Понурко (агент «Горошко»), його колишній заступник Д. Пономарчук (агент «Березовський»), помічник Д. Пономарчука – М. Бут (агент «Лысов»), а також старший пресвітер ВСЄХБ по Дніпропетровській області М. Мельников (агент «Миргородский») та його заступник Н. Акритов (агент «Іванов») [2, арк. 63-66; 3, арк. 182; 15; 16]. Але головним зрадником неочікувано виявився помічник П. Бідаша – С. Марін, який «вів» єпископа з самого початку операції. С. Марін за дорученням КДБ, допоміг йому організувати керівний центр ХЄВ, виробити догмати організації і налагодити зв'язок із підпільними общинами ХЄВ на території всього СРСР. Коли ж «злочинна» діяльність активу ХЄВ стала очевидною органам КДБ, а також була встановлена підпільна ланка общин Союзу, увесь керівний актив ХЄВ (окрім С. Маріна) було заарештовано. Також вибірково почалися арешти на місцях. Після проведення даної операції про об'єднання з ВСЄХБ не могло бути і мови, всілілі общини ХЄВ пішли у «глибоке підпілля».

Пробувши рік на свободі після майже 10 років таборів, інвалід II групи П. Бідаш у свої 56 років отримав ще 10 років. Він помер у 1978 р. через 7 років після звільнення [11, арк. 127-139]. Після звільнення із таборів, інший єпископ ХЄВ, П. Шокало змушений був

піти на співпрацю з КДБ і частина общин Криворізької єпархії влилася до складу ВСЄХБ [13, арк. 271]. А С. Марін пішов на «підвищення» – став всесоюзним проповідником ВСЄХБ із правом проживання у Москві.

Але не дивлячись на цей проміжний результат, можна стверджувати, що завдяки діяльності П. Бідаша органи КДБ не змогли добитися приєднання усіх общин ХЄВ до ВСЄХБ. Навіть більше того приклад п'ятидесятників наслідували самі ж баптисти (т.з. «ініціативна група»), які у 1961 р. вийшли із ВСЄХБ (Г. Крючков, Г. Вінс і інш.) і утворили власний незареєстрований в РСРК баптистський союз «Раду церков», яка діє і сьогодні. З 1991 р. союз ХЄВ вільно діє в Україні під назвою «Об'єднана церква християн віри євангельської» (ОЦ ХВЄ) і за кількістю віруючих займає друге місце серед неправославних конфесій.

Джерела та література

1. Волокитина Т. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Москва, 2009. 887 с.
2. ГДА СБУ. Ф.2, оп.21, спр. 2750.
3. ГДА СБУ. Ф. 2, оп.5, спр. 2587.
4. ГДА СБУ. Ф.9. СР/СР, спр. 19.
5. ГДА СБУ. Ф. 9. УР/СР, спр. 230.
6. ГДА СБУ. Ф.13, спр. 1021.
7. ГДА СБУ. Ф. 16, оп.1, спр. 539.
8. ГДА СБУ. Ф. 16, оп.1, спр. 572.
9. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-21827.
10. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-24610 (з речовими доказами), пакет №1.
11. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-24610, т.7.
12. ДА СБ України, м. Дніпро. Ф.6(Р), оп.1, спр. П-11773.
13. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6478, оп. 2, спр. 6842.
14. Личный состав НКВД. URL: <https://www.nkvd.memo.ru/index.php>. (дата звернення 21.04.2024)
15. Обращение помощников старшего пресвитера ВСЕХБ по Днепропетровской области Н. К. Акритова, Г. Г. Понурко и М. С. Бута URL: <https://www.bperchatkin.wordpress.com/2010/09/19/> (дата звернення 21.04.2024)
16. Письмо старшего пресвитера евангельских христиан-баптистов по Днепропетровской области Н. Мельникова URL: <https://www.bperchatkin.wordpress.com/2010/12/07/> (дата звернення 21.04.2024)
17. Сталин И. Год великого перелома: к XII годовщине Октября. *Правда*. 1929. № 259. С. 1.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 63, оп. 1, спр. П-58286, т. 8.